
AFSCHEID VAN EEN TRUTTIGHEIDSIMAGO*

Vrouwengeschiedenis en de jaren vijftig.

Anneke Ribberink

Inleiding

In hoeverre klopt het historische beeld van de jaren vijftig als een decennium waarin veel van het vooroorlogse werd hersteld; een beeld dat vooral in de jaren zeventig opgeld deed, maar ook in de jaren tachtig wordt gepropageerd?¹ Voor wat de relaties tussen de seksen betreft - het thema van dit artikel - kan worden gezegd dat deze inderdaad een grote mate van continuïteit vertoonden met het (vooroorlogse) verleden. Tegelijkertijd en dan vooral in de tweede helft van dit decennium waren er tal van vernieuwende tendenzen zichtbaar. Deze laatste zijn te beschouwen als voorlopers van de tweede feministische golf, die in Nederland in de late jaren zestig begon. En waarschijnlijk was het feminisme in zijn ontwikkeling geenszins uniek, maar paste dit in een breder beeld van culturele en politieke veranderingen in die tijd. In de geschiedwetenschap bestaat de laatste jaren meer aandacht voor dergelijke vernieuwende ontwikkelingen, waardoor het eertijds statische beeld van de gezapige jaren vijftig wordt genuanceerd.²

Net als in de (Nederlandse) geschiedwetenschap in het algemeen is bij vrouwengeschiedenis in het bijzonder de laatste jaren een stijging waarneembaar in de belangstelling voor de jaren vijftig. Lange tijd droeg dit decennium voor feministen - die gezichtsbepalend zijn in de hedendaagse beoefening van vrouwengeschiedenis - een imago van truttigheid en verwerpelijke confessionele en patriarchale dominantie. En hiermee voegden ze zich in de kritisch-linkse visie van de bredere vernieuwingsbeweging uit de late jaren zestig.³ Het imago begint minder dwingend te worden. Bij deze verschuiving in de beeldvorming is de invloed merkbaar van bovenvermelde ontwikkeling in de geschiedwetenschap. Maar daarnaast weerspiegelt zij veranderingen bij vrouwenstudies in hun totaliteit. Tevens heeft deze verschuiving te maken met een specifieke fase waarin het

---

* Wantje Fritschy, Maria Grever en Jürgen Hess worden bedankt voor hun nuttige opmerkingen.

feminisme als beweging zelf verkeert. Op deze twee laatstgenoemde zaken wil ik ingaan alsmede op de vraag of deze ontwikkelingen het historisch inzicht in de jaren vijftig bevorderen (zie paragraaf 3). Eerst echter zal ik iets meer zeggen over de seksenverhoudingen in de jaren vijftig vanuit het perspectief 'continuïteit' en 'vernieuwing' (zie respectievelijk paragraaf 1 en 2).

1. Continuïteit

Elementen van continuïteit met het vooroorlogse verleden waren zichtbaar op uiteenlopende gebieden in het Nederland van vlak na de Tweede Wereldoorlog,⁴ waaronder dat van de seksenverhoudingen. In de Nederlandse samenleving heerste in de late jaren veertig bezorgdheid over het verval van de moraal als gevolg van de oorlog. Van links tot rechts streefde men naar een herstel van het vertrouwde patroon, in casu bescherming van het gezin, waarbij de taak van vrouwen als moeders een centrale plaats innam.⁵

Dit vertrouwde patroon lag ten grondslag aan de wijze waarop in de Nederlandse samenleving de seksenverhoudingen waren georganiseerd. Dit patroon verschilde in essentie niet van het huwelijksideaal van een eeuw geleden; het was daarentegen in de loop van de twintigste eeuw alleen maar hechter in de samenleving ingegroeid. In dit patroon vertegenwoordigde de vader de actieve maatschappelijke kant en de moeder de huiselijke sfeer, het zorgende element. Behalve het feit dat het ideaalbeeld een dwingend karakter had, was het gebaseerd op een hiërarchische verhouding, waarbij vrouwen de ondergeschikte positie bekleedden.

1.1. Strijdterreinen

Aan de hand van de traditioneel belangrijkste strijdterreinen van het (Nederlands) feminisme, te weten: huwelijk, gezin en seksualiteit; arbeid; onderwijs; politiek, kan een fors aantal ongelijkheden of achterstands-situaties, daterend uit het verleden, worden signaleerd:

Het huwelijksrecht bepaalde dat de man "het hoofd der echtvereniging" was en dat zou niet veranderen tot 1970.⁶ Tot eind jaren vijftig was de Nederlandse houding niet alleen nog altijd in overheersende mate afwijzend ten aanzien van seksuele lustbeleving, maar vrouwen waren ook nog onderworpen aan een dubbele moraal, wel aangeduid met de term 'madonna-hoercomplex': het ideaalbeeld van de fatsoenlijke, a-seksuele, passief-afwachterende vrouw had een negatief spiegelbeeld in de vorm van een van seks houdende slet.⁷

De toegang tot de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen was in veel opzichten een theoretische zaak en geschiedde voor vrouwen in het

algemeen vaak op ongunstige voorwaarden. Zo deed een ministeriële richtlijn uit 1947 de uit het interbellum daterende ontslagregeling van huwende vrouwelijke ambtenaren herleven. In de periode na de Tweede Wereldoorlog tot ongeveer 1954 bleven de vrouwenlonen voor gelijke en gelijkwaardige arbeid aanzienlijk achter bij die van mannen. (In dit verband wordt zelfs een gemiddeld percentage van dertig genoemd).⁸ En tot ongeveer de helft van de jaren vijftig stond men in Nederland overwegend afwijzend ten opzichte van het betaald werken van gehuwde vrouwen.⁹

In het onderwijs bestond over de hele linie een kwantitatieve en kwalitatieve seksenscheiding in het nadeel van meisjes en vrouwen. Minder meisjes dan jongens gingen na de lagere school verder leren en bovendien kozen de meisjes meer dan jongens voor de lichtere of als lichter geldende opleidingen: veelal vanuit de overweging dat een zwaardere opleiding voor meisjes onnodig was aangezien zij toch wel zouden trouwen en huisvrouw worden of omdat een dergelijke, zwaardere opleiding als 'onvrouwelijk' gold. En zo ergens, dan hadden op het onderwijsterrein klassen- en seksenscheiding een elkaar versterkend effect. In het middelbaar onderwijs bijvoorbeeld was met name het uitvalpercentage onder meisjes uit arbeiderskringen hoog.¹⁰

De politiek ten slotte werd als een mannenzaak beschouwd. Het percentage vrouwelijke Tweede-Kamerleden bijvoorbeeld bedroeg in 1952 acht; weinig meer dan het percentage uit 1922 (7) - hoewel weer beter dan dat van de jaren dertig en 1946 (4) - en het zou ook in de jaren daarna slechts langzaam stijgen.¹¹

1.2. Buitenland

Verskilde Nederland in dit uit hedendaags oogpunt weinig vooruitstrevende beeld significant van het buitenland? Eigenlijk niet. De situatie van vrouwen hier was niet fundamenteel anders dan die in de meeste vergelijkbare landen, hoewel op onderdelen uiteraard verschillen aanwijsbaar zijn. Slechts in één opzicht sprong Nederland er duidelijk uit; namelijk op het vlak van het betaald werken. Zo kenden de geïndustrialiseerde Europese landen in 1960 een gemiddeld percentage betaald werkende vrouwen van dertig; Nederland vormde hierop een uitzondering met zijn 16,1%. Het verschil zat voornamelijk in het geringere percentage betaald werkende gehuwde vrouwen.¹²

Er is nog veel onderzoek nodig om dit specifieke en toch ook wel belangrijke onderscheid te verklaren. De verzuiling en de dominante positie van de confessionele zuilen - die voor de Tweede Wereldoorlog geen poging nalieten om het betaald werken van gehuwde vrouwen tegen te gaan¹³ - hebben ongetwijfeld een rol gespeeld. Daarnaast wordt vaak aangegeven dat Nederland in de Eerste Wereldoorlog neutraal was gebleven en in de

Tweede Wereldoorlog slechts zeer kort had meegevochten. Het proces dat in een aantal andere, oorlogvoerende naties had plaats gevonden, namelijk dat vrouwen massaal de opengevallen arbeidsplaatsen van mannen die naar het front trokken moesten innemen, speelde bij ons niet of nauwelijks. (Een verschijnsel als de *Arbeitseinsatz* van Nederlandse mannen in Duitsland bracht evenmin een omvangrijke toeloop van vrouwen naar het werk van mannen teweeg). Weliswaar stonden vrouwen in de betreffende landen - bijvoorbeeld Duitsland, Engeland en de Verenigde Staten - na de oorlogen hun recentelijk verworven arbeidsplaatsen weer af, maar toch bleven altijd meer vrouwen betaald werken dan voorheen.¹⁴

Voor het overige waren de overeenkomsten met het buitenland echter groter dan de verschillen. Een specifieke naoorlogse gemeenschappelijke westerse factor was in dit verband de consensus die samenhang met de Koude Oorlog. "In part the cold war atmosphere of the fifties may account for the quiescence of feminism, at a time when women's rights were likely to be associated with masculinized Soviet women and an alien way of life", aldus Elizabeth Wilson, die onder meer de geschiedenis van het seksenvraagstuk in Engeland na de Tweede Wereldoorlog bestudeert.¹⁵ Het leven van Russische vrouwen stond in westerse ogen in het teken van armoede - die zich bijvoorbeeld uitte in lelijke kleding -, zwaar werk en dubbele belasting.

2. Vernieuwing

Maar hoe krachtig was de hiervoor geschetste continuïteit? In hoeverre was zij een façade? Van diverse zijden wordt gesuggereerd dat het herstel van na de Tweede Wereldoorlog in Nederland toch niet echt het oude terugbracht, omdat onderhuids teveel was veranderd.¹⁶ Het is niet onmogelijk - maar veel is nog onduidelijk - dat deze stelling ook voor de seksenverhoudingen opgaat. Zo kan erop worden gewezen dat vrouwen van uiteenlopende achtergrond hun 'mannelijke' stonden in en buiten het verzet, wat resulteerde in een grotere mate van maatschappelijke zelfstandigheid van en dito waardering voor vrouwen. Dit zou na de oorlog van invloed zijn op het politiek en maatschappelijk opereren van met name vrouwen uit confessionele kringen.¹⁷

In de jaren vijftig heerste de opvatting dat de vrouwenemancipatie voltooid was. Dit denkbeeld werd gevoed doordat na de Tweede Wereldoorlog de scherpe kanten van de hiërarchie in de man-vrouwverhouding werden afgeslepen. Het opkomend gelijkheidsdenken, dat zo kenmerkend was voor de welvaartsstaat, uitte zich mede in de opvatting dat de seksen weliswaar niet gelijk, maar wel gelijkwaardig waren. Veel invloed kregen de ideeën van de psycholoog Buytendijk uit 1951 over het zorgend in de wereld staan van vrouwen en meisjes. Vrouwen waren niet minder maar anders.¹⁸

De groei naar meer egalitaire seksenrelaties werd bevorderd door een liberalisering in opvattingen binnen de confessionele zuilen. Toonaangevende protestanten en katholieken beklemtoonden dat vrouwen niet minder waren dan mannen, maar aan hen gelijkwaardig (hoewel de mannelijke positie van gezinshoofd niet in twijfel werd getrokken) en dat vrouwen een rol hadden te vervullen in het openbare leven.¹⁹ Deze liberalisering kwam niet in de laatste plaats tot stand door toedoen van de activiteiten van vrouwen en vrouwenorganisaties in hun gelederen. Zij namen niet langer genoegen met hun ondergeschikte positie van weleer en vergrootten hun politieke en maatschappelijke actieradius.²⁰

In deze ontwikkeling paste een toenadering tot 'burgerlijke'; en sociaal-democratische vrouwenorganisaties. De pogingen tot doorbraak van de oude structuren op het niveau van partijpolitiek en vakbeweging vonden een parallel in soortgelijke activiteiten van de vrouwenorganisaties. Hun gezamenlijk optreden bewerkstelligde mede de totstandkoming van een aantal van de belangrijke vernieuwingen.

Welke waren deze zoal? Om deze vraag te beantwoorden zal ik opnieuw een rondgang langs de eerder genoemde feministische strijdterreinen maken.

2.1. Strijdterreinen

Baanbrekend op het terrein van het huwelijksrecht was de afschaffing door het parlement van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen in 1956, waardoor hun tot dan toe juridisch onmondige positie sterk verbeterde. Het in 1944 opgerichte Nederlands Vrouwen Comité (NVC), dat het merendeel der vrouwenorganisaties - ook katholieke - organiseerde, fungeerde als pressiegroep in deze kwestie.²¹

Op het terrein van de seksualiteit waren eveneens aanzienlijke verschuivingen zichtbaar die preludeerden op de stormachtige veranderingen van een decennium later. Er viel een versoepeling in opvattingen te constateren, die niet alleen tot uiting kwam in de groei tot massabeweging van de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (NVSH) (1946), opvolgster van de vooroorlogse Neo Malthusiaanse Bond.²² Ook in protestants-christelijke kringen bijvoorbeeld was vanaf begin jaren vijftig een voorzichtige vernieuwing merkbaar, waarbij anti-conceptie niet langer uit den boze was (abortus bleef onbespreekbaar) en seksualiteit een functie werd toegekend los van de voortplanting. Er was een - aarzelend - begin van erkenning van een eigen vrouwelijke seksualiteit en van enig vrouwelijk zelfbeschikkingsrecht over de voortplanting. De protestants-christelijken waren in dit opzicht vooruitstrevender dan de katholieken, die tot de jaren zestig slechts een enkel vernieuwend geluid lieten horen.²³ De protestantse ideeën gingen wel nog veel minder ver dan die van de NVSH. Deze vereniging pleitte in de late jaren vijftig onder meer voor acceptatie

van Amerikaanse denkbeelden (Kinsey) over de mythe van het vaginaal orgasme en in het algemeen voor een meer gelijkwaardige positie van vrouwen op het vlak van de seksualiteit (nog wel voornamelijk in termen van heteroseksualiteit).²⁴

Bovendien week het feitelijk seksuele gedrag van mensen in toenemende mate af van de leer; overigens een versterking van een proces dat reeds vóór de Tweede Wereldoorlog te bespeuren viel. Indicaties hiervoor zijn de stijging van de buitenechtelijke vruchtbaarheid²⁵ en van de gedwongen huwelijken vanaf midden jaren vijftig, alsmede een toename van voorechtelijk geslachtsverkeer. (Tegelijkertijd werd er steeds meer en eerder getrouwd). De huwelijksvruchtbaarheid nam in de jaren vijftig behoorlijk af, vrijwel zeker het resultaat van een groeiende behoefte aan minder kinderen en van een daarmee gepaard gaande stijging in het gebruik van moderne voorbehoedmiddelen (ook in katholieke en gereformeerde kringen).²⁶

Op het gebied van de betaalde arbeid was het georganiseerde verzet van confessionele vrouwen tegen de discriminatie van gehuwde vrouwen een nieuw element. In 1947 werd het uit de jaren dertig daterende Comité tot Verdediging van het Recht op Arbeid van de Vrouw (CVVAV) weer opgericht: het telde nu ook - in tegenstelling tot voor de oorlog-katholieke en protestants-christelijke vrouwenorganisaties onder zijn gelederen. Het CVVAV ageerde niet alleen tegen de ontslagregeling van huwende vrouwelijke ambtenaren, maar tegen alle verbod op het betaald werken van gehuwde vrouwen. De aanneming van de bekende motie-Tendeloo (dankzij het voorstemmen van alle vrouwelijke Tweede Kamerleden in 1955) beslechtte deze strijd met succes.²⁷

Halverwege de jaren vijftig begonnen de vrouwenlonen de grootste achterstand op mannenlonen in te lopen onder invloed van de toenemende vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten. Rond die tijd (1957) maakte de Nederlandse regering zich ook voor het eerst op zelf iets te doen aan de verkleining van deze verschillen door ondertekening van een EEG-verdrag van die strekking.²⁸ Tevens kwam er rond 1955 een kentering in de publieke opinie met betrekking tot betaalde arbeid van gehuwde vrouwen. Dit bleek onder meer in een rapport van het Nederlands Gesprek Centrum uit 1956, dat werd gedragen door alle grote levensbeschouwelijke (dus inclusief de confessionele) groeperingen in ons land. Of gehuwde vrouwen al dan niet een baan aannamen was geen zaak van de overheid, aldus het rapport, maar van de vrouwen in kwestie en hun huisgenoten. Hier en daar klonk zelfs al een enkel 'progressief' geluid (in het NVSH-maandblad *Verstandig Ouderschap*) dat vrouwen beter in staat gesteld moesten worden het moederschap met een baan te combineren, bijvoorbeeld via bevordering van arbeidstijdverkorting; een tweede-golfpunt bij uitstek.²⁹

De vorige paragraaf maakte melding van een aanzienlijke seksenscheiding in het onderwijs. Toch waren meisjes en vrouwen in de jaren vijftig al bezig hun achterstand op jongens en mannen op uiteenlopende

onderwijsniveaus in te lopen. Vooral het middelbaar onderwijs kon bogen op een aardig resultaat. Ging in 1936 nog 23% van de meisjes naar ULO (Uitgebreid Lager Onderwijs) of VHMO (Voorbereidend Hoger Middelbaar Onderwijs), tegen 30% van de jongens; in 1956 was het verschil gedaald tot 1 procent. In dat jaar volgde 44% van de meisjes een middelbare opleiding tegen 45% van de jongens.³⁰

En zelfs het ogenschijnlijk zo onbeweeglijke gebied van de politiek was in beweging. Het aandeel van vrouwen in bestuurlijke overheidslichamen nam na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk toe, met als bekroning in 1956 de eerste vrouwelijke minister (voor Maatschappelijk Werk), dr. Marga Klompé (KVP). Het NVC werd een centraal adviesorgaan voor de regering inzake vrouwenbelangen en een belangrijke pressiegroep, zoals eerder vermeld. En, nog een teken aan de wand, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) aanvaardde in 1953 onder groeiende druk van actieve vrouwen in haar gelederen het passief kiesrecht voor vrouwen.³¹

2.2. Buitenland

Wat betreft deze - en andere - vernieuwingstendenzen verschilde Nederland evenmin significant van het buitenland. Hoogstens kan van de Verenigde Staten worden gezegd dat bepaalde tendenzen daar eerder zichtbaar waren dan in Nederland (en andere Europese landen). Zoals ook de welvaart daar eerder tot volle wasdom kwam - meer in de vroege dan in de late jaren vijftig en vroege jaren zestig zoals bij ons³² - en de tweede feministische golf er enkele jaren vroeger (in 1966) zou ontstaan. En net als de Koude Oorlog een der oorzaken was geweest van "the quiescence of feminism" in westerse landen, zo schiep de vreedzame coëxistentie vanaf de late jaren vijftig mede een gunstige voedingsbodem voor het ontstaan van de tweede feministische golf een tiental jaren later.

Bij alle aandacht voor de vernieuwing moet de continuïteit toch niet uit het oog worden verloren. Een complicerende factor is dat sommige ontwikkelingen die op het eerste gezicht een vernieuwing schijnen bij nader inzien tot de continuïteit blijken te horen, omdat ze het traditionele vrouwbeeld versterkten. Dit gebeurde echter - en dit was het verwarrende - op een wijze die paste bij de moderne tijd. Dit geldt bijvoorbeeld voor het aloude moederschapsideaal, dat onder invloed van nieuwe pedagogische inzichten (Spock/1950 en Bowlby/1951) werd versterkt. Het belang van de moeder en de noodzaak van de voortdurende aanwezigheid van de moeder voor het welzijn van met name het jonge kind werden benadrukt. Deze ontwikkeling was waarneembaar in vergelijkbare westerse landen, maar had in Nederland bij uitstek effect omdat hier het ideaal van de thuismoeder sterker was verankerd en ons land aanzienlijk minder betaald werkende gehuwde vrouwen kende (zie onder 1.2).

Terecht wordt het statische beeld van de jaren vijftig doorbroken; dit

beeld komt echter niet uit de lucht vallen. Althans wat de seksenverhoudingen betreft lijkt het niet te boud te stellen dat ook eind jaren vijftig de continuïteit nog altijd sterker was dan de vernieuwing. Pas een tiental jaren later zou die verhouding omgekeerd zijn en zouden tendenzen van vernieuwing zozeer strijdig worden met die van continuïteit dat er een ontlading kwam in de tweede feministische golf.³³

3. Afscheid van een truttigheidsimago

Zag het er in de jaren zestig en zeventig aanvankelijk naar uit dat de continuïteit in de seksenverhoudingen door feministen definitief naar de schroothoop was verwezen, in de jaren tachtig lijkt sprake van een ommekeer. Er is een kentering te bespeuren in de visie op de traditionele vrouwensfeer, zowel in de beweging als in de met haar verwante tak van wetenschapsbeoefening, de vrouwenstudies, die in Nederland sinds 1974 bestaat.

Onder invloed van marxistische en radicaal-feministische denkbeelden - toen dominant bij vrouwenstudies - werden traditionele vrouwen en vrouwenorganisaties zo'n tien jaar geleden wat meewarig bekeken. De jaren-vijftig-vrouwen hadden (een kwestie van vals bewustzijn) geen inzicht in het confessioneel-kapitalistisch en/of mannencomplot dat hen vastpinde op huishouden en moederschap. De vrouwenorganisaties uit die periode werden geassocieerd met bloemetjesjurken en kneuterigheid. Dit alles droeg bij aan het truttigheidsimago van de fifties.

Elisabeth Wilson wees er in 1980 op dat bij de opwaardering van het huisvrouwenschap als gerespecteerde carrière (her "home as her factory") en van het *full-time* moederschap in het naoorlogse Engeland er geen sprake was van rechtlijnige onderdrukking. Dergelijke door haar 'progressief' genoemde opvattingen sloegen aan bij vrouwen die genoeg hadden van het vooroorlogse taboe op het genieten van en emotionele aandacht voor kinderen. Met deze visie plaatste Wilson zich in de lijn van de internationaal loskomende kritiek op het onderdrukingsparadigma die ook de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis (vrouwenstudies) in Nederland in de jaren tachtig zou beïnvloeden. De kritiek richtte zich onder meer op het dichotoom denken in termen van boosdoeners en slachtoffers, waarin te weinig was verdisconteerd dat een situatie van machtsongelijkheid tussen de seksen gecompliceerd in elkaar zit en tal van nuanceringen kent.³⁴

Deze verandering en het daar gedeeltelijk mee samenvallende afscheid van marxisme en radicaal-feminisme als dominante zienswijzen bevorderen de openheid en daarmee het historisch inzicht in de jaren vijftig. Er is meer bereidheid om de seksenverhoudingen te beoordelen in het licht van de tijd en om niet gelijk klaar te staan met waarde-oordelen vanuit een jaren-zeventig-perspectief. Vrouwen uit de jaren vijftig zijn niet langer automatisch onderdrukt.

Het zijn nu niet meer alleen de nieuw-feministische en/of linkse vrouwen en hun organisaties waarvoor belangstelling bestaat, maar ook 'burgerlijke' en confessionele.³⁵ Een klacht van Hilda Verwey-Jonker, dat het vele nuttige werk van de vrouwenorganisaties in het verleden tegenwoordig te weinig wordt gewaardeerd, zal nu meer serieus worden genomen dan pakweg tien jaar terug.³⁶ Toen was er bij veel beoefenaars van vrouwengeschiedenis onder invloed van linkse (vaak marxistische) sympathieën vooral oog voor het feit dat er in de jaren vijftig internationaal geen brede feministische beweging was en dat het streven naar seksengelijkheid was verzwakt.³⁷ Te weinig werd ingezien wat er door de vrouwenbeweging van vijftig al aan bouwstenen van vernieuwing werd aangedragen, zoals hiervoor werd verhaald.

Het was in de jaren zeventig ook een meer uitgemaakte zaak dan tegenwoordig dat het 'juiste' feminisme of feminisme überhaupt hetzelfde was als streven naar seksengelijkheid in de liberale en linkse traditie.³⁸ Heden ten dage is die zekerheid verminderd. Er is meer aandacht voor het bestaan van verschillende tradities. Ook christelijke vrouwen kunnen zich nu met recht feministisch noemen. Als de katholieke vrouwenorganisatie, het Katholiek Vrouwendispuut een jaar na haar oprichting in 1946 vermeldt dat zij zich verwant voelt met "slechts die vrouwenbeweging ... welke voor alles rekening houdt met de persoonlijke waardigheid van de vrouw en haar dienende taak in het gezin en maatschappij, overeenkomstig haar specifiek vrouwelijke aard",³⁹ dan zal dit nu misschien geplaatst worden in een zelfstandige religieus geïnspireerde feministische traditie⁴⁰ of, meer algemeen, in een traditie van opwaardering van vrouwelijke waarden (het 'verschilfeminisme').⁴¹

Overigens is bij deze verschuiving in het historisch perspectief (natuurlijk) evenzeer sprake van hodiecentrisme als in de jaren zeventig. Zoals reeds aangeduid, staat deze verschuiving niet los van veranderingen in de feministische beweging in haar geheel.⁴² In de jaren tachtig is het (Nederlands) feminisme pragmatischer dan tien jaar eerder, wat onder meer tot uiting komt in de in vergelijking met een decennium terug verbeterde relatie tussen nieuwe en traditionele vrouwenorganisaties. Naast pragmatisme is er toegenomen onzekerheid. De vernieuwing van eind jaren zestig heeft aan glans ingeboet. Een ontwikkeling die niet valt los te zien van een tijdsbeeld dat wordt bepaald door crisis en werkloosheid en van zekere parallele ontwikkelingen binnen een verwante, namelijk de linkse beweging: ook hier zijn pragmatische tendenzen zichtbaar, naast toegenomen onzekerheid en een poging tot herwaardering van het voorheen verguisde christelijk ideeëngoed.⁴³ In het buitenland (de Verenigde Staten en Duitsland) zijn binnen het feminisme zelfs tendenzen waarneembaar, die zich regelrecht keren tegen het vernieuwingsstreven van de tweede golf en een terugkeer willen van de continuïteit in de vorm van (elementen van) de traditionele seksenverhoudingen.⁴⁴

Het afscheid van het truttigheidsimago van de jaren vijftig valt derhalve ook te begrijpen als een uiting van de wijze waarop de feministische beweging van tachtig haar eigentijdse problemen met het vraagstuk van continuïteit en vernieuwing de baas tracht te worden.

Noten

1. J.A. Bornewasser, "De 'koele synthese' voltooid en verantwoord", in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, CIV, 2, 1989, p. 238-239.
2. Zie S. Stuurman, "Het zwarte gat van de jaren vijftig", in: *Kleio*, XXV, 8, oktober 1984, p. 6-13. G.R. Zondergeld, "Continuïteit en discontinuïteit in de moderne Nederlandse geschiedenis", in *Kleio*, a.w., p. 1-6. H.W. von der Dunk, "Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973", in: *BMGN*, CI, 1, 1986, p. 2-20.
3. Zie ook Tjitske Akkerman/Siep Stuurman (ed.), *De zondige riviera van het katholicisme* (Amsterdam, 1985) p.33. En Von der Dunk, met name p. 2, 18, 19.
4. Von der Dunk, p. 4, 5.
5. Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955* (Nijmegen, 1978) p. 40, 44, 49, 126. G.A. Kooy, "Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer", in: H.B.G. Casimir e.a., *Nederland na 1945* (Deventer, 1980) p. 41-43. Zie ook Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (ed.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*. (Amsterdam, z.j.).
6. Marianne Braun, "Gelijk recht voor allen!", in: *Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1985) p. 139.
7. Kooy, p. 40-62. G.de Bruin, "Vrouw en seksualiteit" in: C.J. Weeda (ed.), *Vrouw en samenleving* (Assen, 1981) p. 55.
8. Blok, p. 48, 144, 159. Zie ook In 't Veld-Langeveld, *Vrouw-beroepmaatschappij. Analyse van een vertraagde emancipatie* (Utrecht, 1969) p. 107-110.
9. W.H. Posthumus-Van der Goot e.a., *Van moeder op dochter* (Nijmegen, 1977) p. 384.

10. In 't Veld-Langeveld, p. 205-228, 237, 333. Zie eveneens H el ene Vossen, "Zorgend in de wereld zijn. Honderd jaar huishoudonderwijs in Nederland 1888-1988", te verschijnen in *Kleio*, november 1989. Zij laat zien dat in het kader van de naoorlogse gezinspolitiek de stimulering van het 'vrouwelijke' huishoudonderwijs een belangrijke peiler was.
11. Jacqueline C. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek* (Wassenaar, 1958) p. 205-214.
12. De andere uitzondering was Noorwegen, met 17,8%. Blok, p. 104. Zie ook Hilda Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in* (Amsterdam, 1988) p. 208.
13. Zie onder meer Annet Schoot Uiterkamp, "Terug naar het paradijs? Akties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig" in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 3, (Nijmegen, 1978) p. 182-244. Ulla Jansz, *Vrouwen, ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam, 1983) p. 89, 95.
14. Blok, p. 38, 51, 53. Rondy de Wildt, *De positie van vrouwen in de VS en Groot-Brittannië tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog*, (doctoraalwerkstuk vrouwengeschiedenis, VU, Amsterdam 1988).
15. Elizabeth Wilson, *Women and the welfare state* (Londen etc. 1977) p. 60. Jolande Withuis gebruikt dit citaat in "Opoffering en heroiek. De NVB in de Koude Oorlog" in: *Socialisties-feministische Teksten (SFT)* ,8 (Amsterdam, 1984) p.77. Zie ook haar "Moeders, dochters of vrouwelijkheid", in Mieke Aerts e.a. (ed.), *Het vrouwelijke georganiseerd* (Amsterdam, 1986), met name p. 142.
16. Von der Dunk, p. 4, 5. Kooy, p. 43.
17. Blok, p. 33-39. B. de Graaff en L. Marcus, *Kinderwagens en korsetten* (Amsterdam, 1980). M. Schwegman, *Het stille verzet* (Amsterdam, 1980). A. de Wildt e.a., brochure bij de tentoonstelling *Je deed wat je doen moest* (Amsterdam, 1985).

18. Zie de titel van het artikel van H. Vossen. Zie ook Blok, p. 78, 179. Karin Lutterop, "Marga Klompé en het Katholiek Vrouwen-dispuut" in: Maria Grever, Carla Wijers (ed.), *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969* (IJsselstein, 1988) p. 50. Schokking, p. 44. Zie voor het gelijkheidsdenken en de welvaartsstaat Wilson, p. 60.
19. Nelleke de Jong, "Van zondig tot ongezond" in: *Vrouwen in de twintigste eeuw* p. 58. Lutterop, p. 49.
20. Lutterop, a.w. Hillie van der Streek, *Politieke emancipatie van vrouwen in de ARP 1917-1953* (Utrecht, 1988).
21. Schokking, p. 221-232. Posthumus-Van der Goot, p. 338, 368, 369. Verwey-Jonker, p. 207.
22. Het ledenbestand werd hoofdzakelijk gevormd door onkerkelijken en buitenkerkelijken, maar had in 1959 de respectabele omvang bereikt van 136.249 personen. (Ter vergelijking: in 1950 waren het er nog 56.241) Kooy, p. 47, 48.
23. De Jong, p. 58-64. Dirk Damsma, "De jaren 1945-1960: herstel, maar ook vernieuwing?" in: *Vrouwen in de twintigste eeuw*, p. 46. Joyce Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag, 1986) p. 101, 102. Bij zuiver gereformeerden kwam de seksuele vernieuwing (ook) vooral begin jaren zestig op gang. Zie W. Top, *Fijn en frisch. Seksuele voorlichting onder gereformeerden 1900-1965* (Amsterdam, 1988).
24. De erkenning van het clitoraal orgasme werd door de NVSH omschreven als 'tweede emancipatie'(!) van vrouwen. Tjitske Akkerman, "Moeder en minnares. Vrouwbeelden in de ideologie van de NVSH in de jaren vijftig", in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies (TVV)* 12, III, 4, 1982, p. 462. Zie ook Blok, p. 42, 43.
25. Het aantal geboorten per iedere 1000 ongehuwde vrouwen.
26. Kooy, p. 51. A.M. van der Woude, "Bevolking en gezin in Nederland", in F.L. van Holthoon (ed.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht, 1985) p. 42, 45. Enkele cijfers ter illustratie: Per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar werden in de periode 1926-1930 204 kinderen geboren, het verhoudings-

cijfer voor de periode 1956-1960 was 173, hetzelfde overigens als in 1936; in de periode 1946-1950 viel een piek (215) in het geboortecijfer te constateren (In 1951 was het verhoudingscijfer al weer 181). Zie ook Blok, p. 64, 65. Stuurman, *Zwarte gat*, p. 8.

27. Blok, p. 48, 123, 124.
28. Blok, p. 154, 160. Posthumus-Van der Goot, p. 379, 380. Zie ook noot 9.
29. Blok, p. 64, 65, 116, 137-139; Posthumus-Van der Goot, p. 384. Tjitske Akkerman, *Moeder en minnares*, p. 470.
30. Zie In 't Veld-Langeveld, p. 205-217.
31. Schokking, p. 190-249. Posthumus-Van der Goot, p. 368, 369. Van der Streek, a.w.
32. Voor de naoorlogse vrouwengeschiedenis (in samenhang met de opbouw van de welvaartsstaat) in de Verenigde Staten en Nederland biedt de bundel *Vrouwen in de twintigste eeuw* een goede ingang.
33. Ik heb dit uitgewerkt in "Het onbehagen verklaard. Oorzaken van de tweede feministische golf" in: *Intermediair*, XXII, 31, 1 augustus 1986, p. 39-43. Ook opgenomen in *Vrouwen in de twintigste eeuw*, p. 69-74.
34. Vergelijk Judith Vega/Toby Frielink in *TVV* 7, II, 3, 1981, p. 470-473. Withuis, *Opoffering*, p. 78. Zie voor veranderingen binnen de vrouwengeschiedenis: Mineke Bosch, "De geschiedenis van een en ander" in *Lover*, X, 3, maart 1983, p. 115-125. Maria Grever, "Het vrouwelijk oculair" in: *Vrouwen in de twintigste eeuw*, p. 168-178.
35. Zie bijvoorbeeld Arina Angerman over de organisatie *Vrouwenbelangen*, met name haar opmerkingen op p.2 en Nelleke Vercoouteren over de *Gereformeerde Vrouwenbond*; beide artikelen in *Het vrouwelijke georganiseerd*. Zie ook veel doctoraalscripties, waaronder Margot Brandsen-Diederens en Brigitte Lardinois, *In Gods naam veranderen. Ontwikkeling van uniformiteit naar pluriformiteit bij de Zusters van Liefde van Tilburg, 1946-1964* (VU Amsterdam 1984).

36. Verwey-Jonker, p. 206, 207. Hilda Verwey-Jonker is onder meer van 1951-1955 voorzitter geweest van de organisatie Vrouwenbelangen.
37. Een helder inzicht in de linkse standpunten van feministische geschiedschrijfsters uit de jaren zeventig geeft Ulla Jansz in *Het vrouwelijke georganiseerd*, p. 77-91. Zie voor een goed inzicht in het inzakken van het gelijkheidsstreven tussen de twee feministische golven, Olive Banks, *Faces of Feminism* (Oxford, 1981) en Richard J. Evans, *The feminists. Women's emancipation movements in Europe, America and Australasia 1840-1920* (Londen, etc., 1977).
38. Zie bijvoorbeeld Evans, a.w.
39. Lutterop, p. 49.
40. Vergelijk Banks a.w.
41. Mieke Aerts, "Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders. Een feministisch dilemma" in: *Te Elfder Ure*, 39 (Nijmegen, 1986) p. 4-13.
42. Uitvoeriger hierover: Anneke Ribberink, "De spanning tussen gelijkheid en verschil. Twintig jaar feminisme in Nederland" in: *Socialisme en Democratie*, XVI, 5, mei 1988, p. 145-155.
43. Vergelijk Paul Scheffer, "De ontzuilde burger als moreel probleem. Kanttekeningen bij de christendemocratische kritiek op de verzorgingsstaat" in: *Socialisme en Democratie*, XIV, 4, 1987, p. 122-130 en het opschrift bij het artikel van Oostlander in hetzelfde nummer, p. 117.
44. Vergelijk Judith Stacey, "Are feminists afraid to leave home? The challenge of conservative pro-family feminism" in: Juliet Mitchell, Ann Oakley ed., *What is feminism? A re-examination* (New York) p. 208-237. Deborah Rosenfelt en Judith Stacey, "Review essay: Second thoughts on the second wave", in: *Feminist Review*, nr. 27, september 1987, p. 77-95. *Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis*, XI, nr. 21/22, 1988 (themanr. Mamalogie).

G O D E R T W A L T E R

Oude Ebbingestraat 53
9712 HC Groningen
050 122523

GODERT WALTER VOOR AL UW BOEKEN.

OOK EEN RUIME SORTERING HISTORISCHE WERKEN.

B O E K H A N D E L

Uw kopieerwerk is
beter af bij RCG

- kopieën vanaf 7 cent
- de snelste copyservice
- kleurenkopieën
- computerverhuur
- laserprintservice
- faxservice

A-straat 16, Groningen
tel. 050 - 14 43 01
Steentilstraat 49, Groningen
tel. 050 - 18 41 74